

Т.А. НЕПОКУПНА

О.В. ПАЩЕНКО

Полтавський державний педагогічний університет ім.

В.Г. Короленка

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ В СІМ'Ї ТА В ОСВІТНІЙ СФЕРІ

У статті розглядається проблема формування людського потенціалу на різних рівнях; аналізується роль сімейного середовища у первинній соціалізації індивіда та вплив вищої освіти на філософію життєдіяльності майбутнього економічного агента.

Актуалізація проблеми формування і розвитку людського потенціалу зумовлена нагальною потребою дослідження взаємозв'язків між економічними, з одного боку, та соціальними, культурними, моральними, психологічними, релігійними, біофізичними тощо, з іншого, аспектами функціонування економічної системи у цілому та конкурентоспроможності робочої сили як елементу життєзабезпечення населення зокрема. Основою комплексності аналізу є розширення меж традиційної економічної теорії та посилення міждисциплінарних зв'язків у сучасній суспільствознавчій науці.

Визначаючи роль і місце людини у соціально-економічному середовищі у традиційній економічній теорії використовувалися такі поняття, як трудові ресурси, трудовий потенціал, ресурси праці, робоча сила, людський фактор, працездатне населення тощо. Не вдаючись у їх визначення (з певними відмінностями у рамках відомих економічних шкіл), зазначимо, що сучасна економічна наука досліджує і використовує поняття “людський капітал” і “людський потенціал”.

У вітчизняному науковому економічному середовищі проблеми людського капіталу і людського потенціалу досліджують Богиня Д., Грішнова О., Долішній М., Задорожний Г., Каленюк І., Куценко В., Лібанова Е., Тютюннікова С. та ін. Аналізом вищезазначених питань займаються і такі відомі зарубіжні науковці, як Автономов В., Беккер Г., Заславська Т., Капелюшніков Р, Маслоу А, Щетінін В. та ін.

Аналіз наукової літератури з проблеми, що розглядається, дозволив дійти висновку, що людському капіталу науковцями приділяється належна увага, тому вважаємо за потрібне сконцентрувати увагу на проблемі людського потенціалу.

Відомо, що термін потенціал (від лат. *potentia* – сила) у цілому означає можливості, наявні сили, засоби, що можуть бути використані [1,

с.673]. Сучасний економічний словник дає визначення потенціалу суто стосовно підприємства як його “передбачувані можливості ... здійснювати у майбутньому виробництво товарів і послуг, отримувати доходи і прибуток” [2, с.257]. Визначення саме людського потенціалу, як міри втілених у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їх здатності приносити дохід віднаходимо в економічній енциклопедії [3, с.216]. У це поняття Світовий банк додатково включає стан здоров’я індивіда та якість його харчування, а ООН до вищезазначеного – професійний досвід, фізичний стан, здатність до виживання, тобто те, що впливає на продуктивність і самозабезпеченість людини. Людський потенціал подеколи ототожнюють з поняттям “людські ресурси” – сукупність різних якостей людей, які визначають їх загальну працездатність до виробництва матеріальних і духовних благ [4, с.444].

Оскільки людський капітал низкою науковців трактується як завершена форма існування саме людини діяльної і саме у суспільному виробництві, тобто уже зі здобутими освітою і знанням, набутими досвідом і кваліфікацією, наявним станом здоров’я, що дозволяє бути зайнятим певним видом діяльності та отримувати дохід, то людський потенціал (можливості) має розглядатися як рухлива субстанція. Ця рухомість може мати різновекторні аспекти: чи то у сторону нарощування, удосконалення, покращання психофізичних, освітньо-культурних, виробничо-кваліфікаційних характеристик, чи то у сторону зменшення їх обсягів, зниження рівня, врешті – деградації вищезазначених компонентів. Хоча будь-який рух може і не розпочатися, оскільки отримані індивідом у спадок окремі елементи його життєдіяльності не здатні будуть функціонувати належним чином.

Отже, незаперечним є те, що першочергову роль у формуванні людського капіталу відіграє сім’я. Досліджені нами функції сім’ї стосовно формування людського капіталу, які у цілому зводяться до економічної, репродуктивно-виховної, комунікативно-психотерапевтичної та рекреативної, дозволили розширити сутність цього поняття, а саме: людський капітал – це закладений сім’єю у результаті фінансових, емоційних, часових та інших інвестицій фізичний, розумовий, творчий і моральний потенціал індивіда, який у подальшому дозволить йому отримати знання, здобути кваліфікацію, набути досвід та у результаті участі у суспільному виробництві – сприяти економічному зростанню й підвищенню добробуту [5, с.152]. Виведення за межі статичного визначення поняття “людський капітал” у площину динаміки дозволяє говорити саме про людський потенціал.

Важливими компонентами людського капіталу є біофізичний капітал, соціальні й інтелектуальні ресурси особистості та суспільне середовище [6], яке її оточує. При цьому біофізичний капітал з економічної

точки зору визначається як життєві ресурси індивіда, його фізичний і психологічний потенціал щодо здатності створювати вартість.

На біофізичному рівні значну, якщо не вирішальну роль, відіграє геном людини, який сучасна зарубіжна і вітчизняна медицина настійливо намагається розшифрувати з метою попередження, корекції можливих патологій, які передаються від батьків до дітей. На сьогодні виявлено генетичну схильність індивідів до низки захворювань, які впливають на їх подальше психофізичне існування та потенціал щодо активної життєдіяльності. За даними Мінздраву України, в країні щорічно народжується біля 12 тис. дітей з уродженою і успадкованою патологією [7, с.15]. Закладені на генетичному рівні захворювання посилюються шкідливим екологічним фактором, який формується, зокрема, і під тиском виробничої діяльності людини. Так, у 70 % працівниць сільського господарства і 40 % жінок, які працюють на промислових підприємствах, характер праці кваліфікується як важкий; а серед усіх, хто працює у нічну зміну, третину складають жінки у віці від 20 до 39 років [7, с.15], тобто ті, хто може народжувати або народжує та стають небезпечними носіями патологій з точки зору відтворення частини нездорового покоління. Зрозуміло, що передача вад психофізичного стану можлива не тільки прямо (батьки – діти), а й опосередковано – через покоління і далі. Тому які трудові ресурси – частину населення, що має необхідний фізичний розвиток, здоров'я, освіту, культуру, здібності, кваліфікацію і має професійні знання для роботи у сфері суспільно корисної діяльності [8] – отримає суспільне виробництво і соціум у цілому у певні проміжки часу розрахувати, а отже й попередити, виявляється малоймовірним.

До соціальних ресурсів особистості включають закладений у людині потенціал соціальної взаємодії, її включеність у певне соціальне середовище [6]. До недавнього часу основою соціальних ресурсів особистості вважалося багатство у натуральній чи грошовій формі, що і визначало соціальний статус людини. Сучасні теоретичні і практичні надбання свідчать, що одним із визначальних факторів формування соціальних ресурсів індивіда є освіта. Говорячи про освіту, яка здобувається, в основному, у спеціалізованих навчальних закладах, варто пам'ятати, що освітній процес у широкому розумінні слова починається у сімейному колі, коли через спілкування дітей зі старшим поколінням відбувається закладання інтелектуальних рис особистості, формування відповідного способу мислення та передача морально-духовних і соціально-економічних норм, правил поведінки, навичок, цінностей, як то: розуміння навколишнього світу, вибір адекватних дій, здатність до творчості, уяви, новаторства, ініціативність, відповідальність, комунікабельність, раціональність суджень, допитливість тощо. Тобто, саме на рівні сім'ї відбувається первинна соціалізація особистості, і від того, наскільки вищезазначені цінності проникають і закріплюються у

свідомості дитини, настільки вони будуть реалізовуватися у подальшому через поведінку у суспільному середовищі та визначати зрілість і соціально-економічну компетентність людини.

Деякий оптимізм щодо функцій сім'ї з приводу соціалізації особистості буде знівельовано визнанням того, що у сімейному середовищі окрім позитивних спрямованостей індивіда, можуть передаватися, закладатися, вмонтовуватися й негативні цінності, які здатні спровокувати, по-перше, девіантну поведінкову реакцію на будь-які зміни у зовнішньому середовищі (агресія, насилля, ненависть, злочинність, наркоманія тощо); по-друге, байдужість до змін, відстороненість від навколишніх подій, апатію і, по суті, випадання із соціального простору, врешті, маргіналізацію.

Іншою протилежністю вищезазначеним видам сімейної соціалізації є т. зв. "гіперсоціалізуюча сім'я" [9], в якій спостерігається надмірний примус дитини відповідати усталеним зовнішнім нормам, що утвердилися в останні роки у сучасному ринковому середовищі, наприклад, прагнення успіху будь-якою ціною. Це, з одного боку, може сформувати у дитини неприйняття загальнолюдських цінностей, таких, як повага до старшого покоління, підтримка молодшого і менш досвідченого, чесність, порядність тощо, а з іншого, – зламати дитину у тому випадку, коли вона від народження гуманістично налаштована, є носієм душевності, доброзичливості, толерантності, поступливості та інших, "неринкових", рис світогляду і характеру.

Виділення принаймні трьох видів сімей у контексті первинної соціалізації особистості, а отже, формування соціальних ресурсів як складової людського потенціалу, дозволяє виявити й окреслити проблемні зони у цьому процесові. Так, маргінальносоціалізуюча сім'я, де процесу виховання (у загальновизнаному розумінні) дитини не приділяється увага, соціалізація у внутрісімейному колі проходить здебільшого самоплинно, без акцентуалізації необхідності здобуття освіти, що більшою мірою робить вплив зовнішнього середовища (як правило знову ж таки з маргінальним відтінком) визначальним і здебільшого руйнівним для майбутнього економічного агента. У протилежному випадку – гіперсоціалізуюча сім'я – різновекторність наслідків вочевидь призведе до деформації філософії світосприйняття майбутньої працездатної особи, до дискомфортних відчуттів як членів її команди, співробітників у першому випадку, так і відчуття непотрібності, дезадаптації самого індивіда, – у другому.

За умови, що закладений сім'єю потенціал на біофізичному, психологічному та соціальному рівнях є достатнім, подальший процес формування людського потенціалу відбувається через систему освіти у цілому, і вищої зокрема. В останні роки вітчизняними науковцями проблемам вищої школи приділяється належна увага як з точки зору

осмислення філософії освітнього простору, так і з точки зору аналізу практичної значимості здобутої освіти у трансформаційному середовищі [10–14]. Така небайдужість спричинена розумінням освітньої системи, як такої, що формує “світорозуміння і світогляд людини, яка потім будує на них свою філософію ... щоденних дій, виборів, рішень і відповідальності” [15], а не зводиться лише до розуміння освіти як передачі “знань та інформації індивідам з метою виконання завдань виховного та пізнавального характеру” [16, с.9], цілеспрямованого процесу “виховання і навчання в інтересах людини, суспільства, держави, що супроводжується констатацією досягнення громадянином установлених державою освітніх рівнів” [17, с.101].

Вважаємо, що визначення освіти як процесу формування філософії життєдіяльності індивіда охоплює широкий спектр причинно-наслідкових зв'язків у контексті розуміння й усвідомлення ним низки цінностей соціального, морального, духовного, економічного плану у цілому та сімейних, зокрема. Такий підхід до освітнього процесу, на наше глибоке переконання, здатен внести корективи у соціально-економічну психологію дітей, які виховувалися у гіперсоціалізуючих та маргінальносоціалізуючих сім'ях. Особливо це стосується останніх.

І тут, на нашу думку, виникає парадоксальна, навіть дещо абсурдна ситуація у вищій школі, яка у подальшому ставатиме все більшою реальністю. Сутність її у наступному. З одного боку, діти, які отримали у спадок середні розумові здібності мають повне право здобувати вищу освіту, хоча розумова посередність стає об'єктивним обмежувачем такого права. У той же час, поява комерційних вищих навчальних закладів та розширення платного доступу до державних навчальних закладів, уможливорює участь у навчальному процесі таких дітей. Є й третя сторона даної проблеми: це несприятлива демографічна ситуація в Україні, яка спонукає ВНЗ у боротьбі за студентство (а отже і за державні та приватні кошти) приймати до вищих навчальних закладів майже усіх, хто приносить документи про закінчення середньої школи, незважаючи на оцінки в них та проводячи “м'які” вступні іспити у вигляді співбесіди, враховуючи результати вступних іспитів в інші навчальні заклади, де прохідний бал все ще існує (це, як правило, престижні навчальні заклади з тривалою історією, ім'ям, рейтингом тощо), але дитина недовбрала певну кількість балів. Цей ланцюжок проблем ускладнює процес навчання для усіх його учасників: студентів [18], батьків, викладачів, адміністрацію ВНЗ. Позитивними моментами у вищезазначеному вважаємо те, що діти, по-перше, перебуваючи в аудиторіях є вилученими з-під вуличного впливу хоча б на певний час, по-друге, навіть тільки слухаючи викладачів, отримуючи наукову різнопланову інформацію все ж таки мають можливість закладати її у свідоме або підсвідоме сприйняття та розширювати свій світогляд.

Таким чином, сім'я формує людський потенціал – один з основних ресурсів суспільства, який, за умови його повноцінного біофізичного і соціального відтворення та ефективного використання у подальшому, здатен реалізуватися у всіх сферах життєдіяльності як на мікро-, так і на макрорівні. Вища освіта здатна внести корективи у „недосоціалізований” людський потенціал і вплинути на подальшу соціально-економічну адаптацію індивіда, сформувавши відповідну філософію світосприйняття навколишнього світу, розширити можливість працевлаштування й отримання доходу, який би дозволяв підтримувати прийнятний спосіб життя. “Людські ресурси ... аналогічні природним і фізичному капіталу. Адже малюк, як і природні ресурси, не дає ефекту. Тільки після того як дитина виросте і пройде “обробку” (навчання), вона набуває якості капіталу і у цьому стані здатна приносити прибуток” [19].

У цьому контексті політика підтримки сім'ї і вищої школи як одних із факторів формування людського потенціалу у цілому і його конкурентоспроможності, зокрема, з боку державних, громадських та приватних інститутів має бути не декларованою, а реальною. Це потребує подальшого дослідження і наукового обґрунтування.

Література

1. Словник іншомовних слів / За редакцією академіка АН УРСР О.С. Мельничука. – Видання друге, виправлене і доповнене. – Київ; Головна редакція української радянської енциклопедії, 1985. – 966 с.
2. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь . – 2-е изд., испр. – М.: ИНФРА–М, 1999. – 479 с.
3. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 2 / Редкол.: ...С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 848 с.
4. Щекин Г.В. Социальная теория и кадровая политика: Моногр. – К.: МАУП, 2000. – 576 с.
5. Бровко Т.В., Непокупна Т.А. Визначення функцій сім'ї щодо формування людського капіталу // Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Т. 1. – Полтава: Скайтек, 2005. – С.151–154.
6. Климов С.М. Ваш человеческий и социальный капитал // <http://psylive.ru>
7. Галковская Т. Роковые гены, или язык общения судьбы с человеком // Зеркало недели. – 2002. – № 33. – 31 августа.

8. Население и трудовые ресурсы: Справочник / Сост. А.Г. Новицкий. – М., 1990.
9. Ляшенко А.И. Родительство и воспитание сегодня – взгляд психолога-практика // [http: // www.dsmp.mos.ru](http://www.dsmp.mos.ru).
- 10.Грішнова О.А., Смолівик П.О. Освіта й професійна мобільність як чинники конкурентоздатності робочої сили // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 1. – С.3–9.
- 11.Задорожный Г.В. Социальный экономист в эпоху ментальной эволюции // Социальная экономика. – 2002. – № 1–2. – С.161–179.
- 12.Згуровский М. Дипломированное псевдообразование, или противоречия переходного периода в сфере высшего образования Украины // Зеркало недели. – 2006. – № 6. – 18 февраля. – С.14.
- 13.Кремінь В. Якісна освіта: вимоги ХХІ століття // <http://www.zn.kiev.ua>
- 14.Яковенко Л.І., Пащенко О.В. Проблеми модернізації вищої освіти в Україні // Социальная экономика. – 2006. – № 1–2. – С.66–72.
- 15.Задорожный Г.В. О “абсолютных нелепостях”, “несуразностях” и “глупостях” в экономической науке // Социальная экономика. – 2005. – № 3–4. – С.155–159.
- 16.Каленюк І.С. Економіка освіти: Навч. посіб. – К.: Знання України, 2005. – 316 с.
- 17.Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2001. – 254 с.
- 18.Непокупна Т.А. Вища освіта як суспільне благо: суперечності та проблеми // Соціальна економіка. – 2005. – № 3–4. – С.90–98.
- 19.Бреслав Л., Лисовик Б., Ломова И. Кадровый потенциал и пути его повышения // [http: // www.chelt.ru](http://www.chelt.ru)